Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 18 (1995)

Δελτίον ΧΑΕ 18 (1995), Περίοδος Δ'

Ο Σωτήρας του Οιτύλου

Νικόλαος Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ

doi: [10.12681/dchae.1144](https://doi.org/10.12681/dchae.1144)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ Ν. Β. (1995). Ο Σωτήρας του Οιτύλου. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 18, 79–88. <https://doi.org/10.12681/dchae.1144>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Ο Σωτήρας του Οιτύλου

Νικόλαος ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ

Δελτίον ΧΑΕ 18 (1995), Περίοδος Δ' • Σελ. 79-88

ΑΘΗΝΑ 1995

Ο ΣΩΤΗΡΑΣ ΤΟΥ ΟΙΤΥΛΟΥ¹

Κάτω από τό Οϊτύλο της Μάνης, πλάι στη ρίζα βράχου από ερυθρωπό πωρόλιθο, βρίσκεται ο ναός του Σωτήρα² (Εικ. 1), έσωτ. διαστ. 5,50 x 4,90 μ., σταυροειδής, τρουλαῖος, δικιόνιος, έλλαδικού τύπου, με δυτική στοά, πού προστέθηκεν αργότερα και είναι τώρα έρειπωμένη³ (Εικ. 3). Ή καμάρα της είχε καταπέσει ήδη τό 1983, όταν έγιναν τά σχέδια του μνημείου⁴, όπως φαίνεται και από την κατά μήκος τομή (Εικ. 2).

Ή σωζόμενη παράδοση⁵ για τον ναό είναι ενδιαφέρουσα. «Τήν στοά πρόσθεσε στον προϋπάρχοντα ναό ή γενάρχης πολλών οικογενειών του Οϊτύλου⁶, διασκορπισμένων σήμερα σε πολλούς τόπους. Οί οίκογένειες αυτές προέρχονται από τους έξι έγγονούς της γενάρχου, κόρης Κοντοσταύλου, άρχοντα του χωριού "Ακία, κατεστραμμένου σήμερα, πού βρισκόταν μεταξύ Δρυάλου και Μπάμπικα. Κάποιος Μένδικος από τό Ναύπλιο, φεύγοντας τους Τούρκους, κατέφυγε στη Μάνη, φιλοξενήθηκεν από τον Κοντόσταυλο και παντρεύτηκε την κόρη του "Ανθή, από την οποία απέκτησαν ένα γιό, τον Πέτρο. Ο πενθερός του Μένδικου φθόνησε τον γαμπρό του και τον σκότωσε. Ή "Ανθή με τό γιό της κατέφυγε στο Οϊτύλο. Εκεί ο Πέτρος παντρεύτηκε μία κοπέλα και απέκτησαν έξι γιους. Ή "Ανθή πρόσθεσε τη στοά στο ναό του Σωτήρα και σ' αυτόν από τό 1475, κατά την παράδοση, συγκεντρώνονται οί οίκογένειες των απογόνων του Πέτρου κάθε Χριστούγεννα, ξεχνοῦν για λίγο τίς διχονοιές τους, συνεορτάζουν και στη συνέχεια συνευχούνται στο κοινοτικό κατάστημα. Κάθε χρόνο διαδοχικά οργανώνει την εορτή μία οίκογένεια».

Ή κάτοψη της εκκλησίας του Σωτήρα (Εικ. 2) δείχνει πώς ή δυτική κεραία του σταυρού και τά δυτικά πλάγια διαμερίσματα είναι λίγο επιμηκύτερα των ανατολικών. Ο "Α. "Ορλάνδος είχε θεωρήσει ως στοιχειό χρονολόγησης σταυροειδούς ναού στον 14ο αἰ. τό μεγαλύτερο μήκος των δυτικών του τμημάτων⁷. Αμφιδάλλω αν όμοιο τεκμήριο μπορεί να χρησιμοποιηθεί για την περίπτωση του Οϊτύλου, εφόσον και ναοί παλαιότεροι του 14ου αἰ. έχουν αυτό τό γνώρισμα⁸. Στην τοιχοδομία της εκκλησίας γίνεται χρήση και πωρολίθων, πού ανάμεσά τους παρεμβάλλονται σκόρπια τούβλα, ιδιαίτερα στη δόρεια πλευρά (Εικ. 4). Οί στρώ-

σεις των πωρολίθων γίνεται, νομίζω, προσπάθεια να είναι όριζόντιες, ανάμνηση ίσως του τρόπου με τον όποιο είναι κτισμένοι με μεγάλους όρθογωνισμένους μαρμαρόλιθους ή Βλαχέρνα του Μέζαπου (τέλος του 12ου αἰ.) και ό Προφήτης "Ηλίας (13ου αἰ.)⁹.

Παράθυρα όρθογώνια ό ναός του Οϊτύλου έχει δύο:

1. Συντομογραφίες πού χρησιμοποιούνται βλ. στο τέλος του παρόντος άρθρου.

2. Ο ναός πανηγυρίζει τά Χριστούγεννα, όπως είχε την καλωσύνη να με πληροφορήσει ό ευγενικός κάτοικος Οϊτύλου κ. Θεόδωρος Κατσαρέας. Επομένως ό ναός είναι, τό πιθανότερον, αφιερωμένος στη Γέννηση του Σωτήρος Χριστού.

3. Τή δημοσιευόμενη μικρή φωτογραφία της εκκλησίας (Εικ. 1) είχα πάρει προ πολλών ετών κατά την πρώτη επίσκεψή μου στο Οϊτύλο, ως επιμελητής Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Μυστρά, όταν ακόμη δεν είχε καταρρεύσει ή στέγη της στοάς. Σήμερα σώζονται μόνο οί τοίχοι της σέ άρκετό ύψος.

Φωτογραφία της εκκλησίας και μάλιστα έγχρωμη έχει δημοσιεύσει τό 1977 ό κ. Yasuchi Nagatsuka σέ όλιγοσέλιδο διδύλιο του (πίν. 13), γραμμένο στην Ιαπωνική. Ή φωτογραφία έχει ληφθεί πρό των τελευταίων εργασιών στερέωσης του ναού από την 5η Έφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων. Ή στοά, κατά τη φωτογραφία του Ίάπωνος συναδέλφου, είναι ήδη έρειπωμένη, ό τρούλος άσβεστωμένος και τό κάτω χωρισμένο τμήμα των παραθύρων του δεν διακρίνεται.

4. Από τον κ. Βασίλη Δρανδάκη.

5. Κατά τη διήγηση του κ. Θ. Κατσαρέα.

6. Αποστολιάνων, Γαλέων, Γερακιάνων, Γιατριάνων, Καραμπελέων, Μπατσιλινέων, Πληρακιάνων, Ραζέλων, Στρατηγαλέων. Τίς οίκογένειες συνδέει κοινό μυστικό πού ξεχρουν μόνο οί άνδρες. Βλ. Κατσαρέας "Αγροφίωτη, Μανιάτη Μένδικε κράτα το μυστικό, Λακωνικά, ΚΕ', Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1987, τχ. 135, σ. 14-15.

7. "Α. Κ. "Ορλάνδος, "Ο "Αι Κύρ-Γιάννης του "Αλυκιανού-Κουφού, ABME Η' (1955-56), σ. 205. "Ο "Ορλάνδος χαρακτηρίζει ως «πολύ επιμηκύτερα» τά δυτικά άκραία διαμερίσματα των δύο ανατολικών. Έχω όμως την εντύπωση πώς ή κάτοψη του "Αι Κύρ-Γιάννη (σ. 176, εικ. 30) δείχνει ότι δεν είναι «πολύ» επιμηκύτερα. Στην πραγματικότητα είναι πολύ επιμηκύτερα τά δυτικά τμήματα ναών του 14ου αἰ. στον Μυστρά, όπως είναι ή "Αγία Σοφία (μέσα του 14ου αἰ.), ή Περίδλεπτος (περί τό 1370), αλλά και ή Εὐαγγελίστρια (μάλλον των άρχών του 15ου αἰ.). Τίς κατόψεις των ναών του Μυστρά βλ. στα αντίστοιχα σχέδια: Μ. Χατζηδάκης, Μυστράς, Αθήνα 1956², σ. 69 σχέδ. 4, σ. 75 σχέδ. 5, σ. 83 σχέδ. 6.

8. Βλ. παραδείγματα Μουσίου-Δημητροκάλλης, Γεράκι, σ. 143.

9. Ν. Β. Δρανδάκης, "Ερευναι εις την Μάνην, ΠΑΕ 1977, σ. 219. Βλ. και σ. 221.

Εἰκ. 1. Ὁ Σωτήρας τοῦ Οἰτύλου.

ένα στὸν βόρειο τοῖχο κι ἄλλο ἓνα, μεγαλύτερο, στὸ τύμπανο τῆς νότιας κεραίας (Εἰκ. 4 καὶ 5). Στὶς ἐκκλησίες βυζαντινῶν χρόνων τῆς Μάνης τὰ ὀρθογώνια παράθυρα συνήθως ὀφείλονται σὲ μεταγενέστερες ἐπισκευές. Ἀπαντοῦν ὅμως καὶ ἀπὸ παλιά, ὅπως π.χ. στὸν νότιο τοῖχο τοῦ μεγαλιθικοῦ Ἁγίου Ἰωάννη τῆς Καφιόνας¹⁰ (κοντὰ στὸ 1300) καὶ τοῦ Ἁγίου Νικολάου στὸν Πολεμίτα (6' μισό 14ου αἰ.)¹¹.

Μέ λαξευτούς λίθους φαίνεται κατὰ τὸ πλεῖστον κτισμένους καὶ ὁ ραδινός, ὀκτάπλευρος τροῦλος τοῦ Σωτήρα. Ἀπὸ τὴ βυζαντινὴ ἐποχὴ δὲν θυμᾶμαι στὴ Μάνη

ἄλλο ἐξίσου ραδινό, ὀκτάπλευρο τροῦλο, ἀπαλλαγμένο νεότερων μετασκευῶν¹². Ἀπὸ τὸν εὐρύτερο ἐλλαδικό χώρο καὶ μάλιστα τὸν βόρειο ἔχω πρόχειρα παραδείγματα ραδινῶν ὀκτάπλευρων τροῦλων τὸν τροῦλο τῆς Ὀλυμπιώτισσας¹³ (τέλος 13ου αἰ.) καὶ τοῦ Σωτήρα, μικροῦ ναοῦ τῆς Θεσσαλονίκης¹⁴ (μετὰ τὸ 1340).

10. Ν. Β. Δρανδάκης, Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου Καφιόνας, Βυζάντιον, ἀφιέρωμα στὸν Ἀνδρέα Ν. Στράτο, 1, Ἀθῆναι 1986, σ. 243.

Δέν ξέρω ἂν εἶναι σύγχρονα μέ τὴν οἰκοδομή (1145) τοῦ ναοῦ τῶν Ἁγίων Θεοδώρων Καφιόνας τὸ μικρὸ ὀρθογώνιο παράθυρο τοῦ

Εἰκ. 2. Κάτοψη καὶ τομές τοῦ Σωτήρα τοῦ Οἰτύλου.

δυτικού τοίχου (N. B. Drandakis, Les peintures murales des Saints-Théodores à Kaphiona (Magne du Péloponnèse), CahArch 32 (1984), σ. 163) καὶ τὸ μεγάλο ὀρθογώνιο παράθυρο στὴν ἀψίδα τῆς Ἀγί-
τριας (ΠΑΕ 1977, πίν. 133α). Ὁ κυρίως ναὸς τῆς Ἀγίτριας χρο-
νολογήθηκε κοντὰ στὸ 1200.

11. N. B. Δρανδάκης, Ἔρευνα στὴ Μάνη, ΠΑΕ 1977, σ. 226.

12. Ραδινὸ τροῦλο, μετασκευασμένο ὅμως, ἔχει στὴ Μάνη ὁ
(ὕστεροβυζαντινός;) ναὸς τῆς μονῆς τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στὰ
Κονάκια, βλ. Κάτω Μάνη, σ. 37 καὶ πίν. 10, γιὰ νὰ παραλείψω
ἄλλους, πού ἡ μετασκευή τους εἶναι ὀλοφάνερη. Ραδινός εἶναι
καὶ ὁ τροῦλος τῆς Ἀγίτριας, πού ἔχει ὅμως κυλινδρικό τύμπανο
(ΠΑΕ 1977, πίν. 133α). Στὸν ναὸ τῆς Ἐπισκοπῆς (N. B. Δραν-
δάκης, Βυζαντιναὶ τοιχογραφίαι τῆς Μέσα Μάνης, ἐν Ἀθήναις

1964, πίν. 51) καὶ στὴν Ἀγία Βαρβάρα τοῦ Σκουτάρη (Κάτω Μά-
νη, ὁ.π., πίν. 406) εἶναι ψηλές οἱ στέγες τῶν τροῦλων, ὅπως καὶ
παλαιότερα (1050-1125) στὸν ναὸ τῆς Μεταμόρφωσης στὴ ρίζα
τῆς Ἀκρόπολης τῶν Ἀθηνῶν (Λασκαρίνα Φιλιππίδου, Ἡ
χρονολόγησις τῆς Μεταμορφώσεως Σωτήρος Ἀθηνῶν, ΕΕΠΣΑΠΘ
Ε' (1970), σ. 88, εἰκ. 4 καὶ πίν. 5, 6).

13. Eftalia C. Constantinides, The Wall Paintings of the Panagia
Olympiotissa at Elasson in Northern Thessaly, I, Athens 1992, εἰκ. σ. 11
καὶ σχέδ. I-VI (σ. 67-72).

14. Ἐφορεία Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων Θεσσαλονίκης, Ἡ Θεσ-
σαλονίκη καὶ τὰ μνημεῖα τῆς, Θεσσαλονίκη 1985, εἰκ. στή σ. 121.
Παλαιότερα στὴ Θεσσαλονίκη ραδινοὺς τροῦλους ἔχουν οἱ Ἀγι-
οὶ Ἀπόστολοι (1312-1315), βλ. R. Krautheimer, Early Christian

Ὁ τρούλος τῆς ἐκκλησίας τοῦ Σωτήρα στό Οἶτυλο ἔχει στίς γωνιές βαθιά ἐντοιχισμένους ψευδοκιονίσκους, πού ἡ κορυφή τους βαστάζει ἐξέχουσες ὕδρορροές μέ διακοσμημένες προσόψεις. Ἡ κάθε πλευρά τοῦ τρούλου διατρύπᾳται ἀπό στενόμακρο παράθυρο, χωρισμένο κατὰ τό μέσον σέ δύο μέ παραλληλεπίπεδο, χαμηλό, λαξευτό λίθο. Ἄλλο παράδειγμα δέν ἀπαντᾷ στή Μάνη. Οὔτε θεωρῶ πιθανό πῶς ἄσκησεν ἐπίδραση στόν οἰκοδόμο μιά ὅμοια περιορισμένης χρήσης περίπτωση, πού ἀπαντᾷ σέ ἕνα παράθυρο τρούλου ἑνός ναῖσκου (γύρω στά μέσα τοῦ 13ου αἰ.) τοῦ ἀρμενικοῦ μοναστηριακοῦ συγκροτήματος τοῦ Goshavank¹⁵. Τό μονόλοβο παράθυρο στήν Ἀρμενία δέν εἶναι πολύ ψηλό· εἶναι χωρισμένο μέ δόμο σέ δύο καί τό κάτω τμήμα του εἶναι πολύ χαμηλό. Πιθανότερο βρίσκω πῶς ὁ τεχνίτης ἐμπνεύστηκεν ἀπό τρούλο μέ δύο σειρές ἀνεξάρτητων παραθύρων, ὅπως εἶναι ἡ περίπτωση τοῦ

Εἰκ. 3. Ἡ ἐρειπωμένη δυτική στοά τοῦ ναοῦ ἀπό Β.

Εἰκ. 4. Ἡ δόρεια πλευρά τοῦ ναοῦ.

τρούλου της Παναγίας των Χαλκέων στη Θεσσαλονίκη¹⁶ (1028). Ίσως μάλιστα ο οικόδομος συνδέοντας με οριζόντιο λίθο τις πλευρές των στενόμακρων παραθύρων απέδλεπε στην εξασφάλιση μεγαλύτερης στερεότητας του τρούλου.

Στά τόξα των παραθύρων της εκκλησίας του Οιτύλου εναλλάσσονται λαξευτοί λίθοι με πλίνθους. Τά τόξα πλαισιώνονται αντί της συνηθισμένης οδοντωτής ταινίας από κεραμοπλαστικό κόσμημα σε μονή σειρά ιχθυάκανθας¹⁷, χωρισμένης στο μέσον με ρόμβο σε δύο αντίνωτα τμήματα (Είχ. 4 και 5). Ίχθυάκανθα σε αυτή τη διάταξη ως πλαίσιο τοξωτού παραθύρου αποτελεί ένα άπαξ, που δείχνει ότι ο οικόδομος είχε εμπνεύσεις. Η άριότητα του κοσμήματος προδίδει ότι ο εμπνευστής της χρήσης του δεν ήταν άμοιρος καλλιτεχνικού ταλάντου.

Παρόμοια ταινία με την ίδια διάταξη αγκαλιάζει οδοντωτό κεραμοπλαστικό κόσμημα, που πλαισιώνει τόξο ανακουφιστικό (ή τόξο κόγχης) της εκκλησίας του Αγίου Γεωργίου στα Βοσινιάνικα Μελιτίνης της επαρχίας Λακεδαιμόνος¹⁸ (14ου αϊ.). Σε ευθεία γραμμή άπαντα στην άψίδα του ναού της Κοιμήσεως στο

and Byzantine Architecture, Baltimore 1965, είχ. 183 (Α) και (Β), και δορειότερα, στη Σερβία, οι ναοί της Gračanica (1321) και του Kalenik (1407-1413), βλ. δ.π., είχ. 185 (Β) και 186 (Β).

15. Facoltà di architettura del Politecnico di Milano, Accademia delle Scienze dell'Armenia Sovietica (1977), Documenti di architettura Armena, Goshavank (7), σ. 45 sezione b-b/b-b section.

Στίς εικόνες πάλι 125, 128 και 216 μνημείων που παραθέτει ο E. d. Utudjian, Les monuments arméniens du IVe siècle au XVIIe siècle, Paris 1967, άμφιβάλλω άν τά διακρινόμενα χωρίσματα παραθύρων άνήκουν στα πλαίσιά τους ή στα ύαλοστάσια.

16. Π. Α. Βοκοτόπουλος, Οί μεσαιωνικοί ναοί της Θεσσαλονίκης και ή θέση τους στα πλαίσια της δυζαντινής ναοδομίας, 'Η Θεσσαλονίκη μεταξύ 'Ανατολής και Δύσεως, Θεσσαλονίκη 1982, σ. 97-110, είχ. 1, 2.

17. Ψαροκόκαλο άποκαλεί τό κόσμημα και ό Τσουρης, βλ. Τσουρης, Κεραμοπλαστικός διάκοσμος, σ. 162. Παλαιότερα τό είχα όνομάσει σειρά εναλλήλων γωνιών. Βιβλιογραφία για τό θέμα της ίχθυάκανθας, βλ. και Κωνσταντινίδη, Συμβολή, σ. 69 σημ. 6.

18. P. L. Vocotopoulos, The Concealed Course Technique, Further Examples and a Few Remarks, JÖB 28 (1979), σ. 247-260, είχ. 16 (βλ. και σ. 257). Λίγες πληροφορίες για τόν ναό και τμήματα του γραπτού διακόσμου του, όσα φαίνονται, βλ. Ν. Β. Δρανδάκης, 'Ο ναός του "Αι-Λέου εις τό Μπρίκι της Μάνης, ΔΧΑΕ, περ. Δ' - τ. Γ' (1972), σ. 158 σημ. 48.

Είχ. 5. 'Η νότια πλευρά του ναού.

Εικ. 6. Κεραμοπλαστικό κόσμημα στον δυτικό τοίχο του ναού.

Εικ. 7. Στοά κτιρίου στο Οϊτύλο.

Ἀχλαδοχώρι Τρικάλων¹⁹ (τελευταῖες δεκαετίες τοῦ 13ου αἰ.) καί στή νότια πλευρά τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας στήν Παραβόλα²⁰ (ὕστεροβυζαντινῶν χρόνων).

Ἰχθυόκανθα σέ μιά ὀριζόντια γραμμή, χωρισμένη σέ δύο τμήματα ὄχι ἀντίνωτα, ἀλλά ἀντικόρυφα, βλέπει κανεῖς στή νότια κεραία τοῦ Ἁγίου Σώζοντα Γερακίου²¹. Ἀντιθέτως, ἰχθυόκανθα ἐνιαίας κατεύθυνσης σέ ὀριζόντια γραμμή ἀπαντᾷ στόν 12ο-13ο αἰ. στό καθολικό τῆς μονῆς Βλαχερνῶν Ἀρτας²² ἕως τήν ὕστερο-

βυζαντινή ἐποχή, π.χ. στόν Ἅγιο Ἀθανάσιο τοῦ χωριοῦ Λεοντάρι τῆς Ἀρκαδίας²³.

Τόν δυτικό τοῖχο τοῦ Σωτήρα στό Οἶτυλο μεταξύ δύο ὀδοντωτῶν ταινιῶν διακοσμεῖ μονή σειρά ῥόμβων, τοὺς ὁποῖους σχηματίζουν πλίνθοι, πού μόλις προέχουν ἀπό τό κονίαμα τοῦ δάθους (Εἰκ. 6). Μέ τή μορφή αὐτή²⁴ ἀπαντᾷ τό κόσμημα σέ πολλά μνημεῖα τῆς Λακωνίας καί τῆς Μεσσηνιακῆς, τῆς Ἐξω Μάνης, τῶν χρόνων τοῦ Δεσποτάτου²⁵. Ἀλλά καί μέ μορφή συνθετότερη, ὡς δικτυωτό πλέγμα ὅπως εἶχα παλαιότερα παρατηρήσει, τό κόσμημα ἔλαβε μεγάλη διάδοση γύ-

19. Ν. Νικονάνος, Βυζαντινοί ναοί τῆς Θεσσαλίας ἀπό τό 10ο αἰῶνα ὡς τήν κατάκτηση τῆς περιοχῆς ἀπό τοὺς Τούρκους τό 1393, Ἀθήναι 1979, πίν. 376 καί 40α. Γιά τή χρονολόγηση, βλ. σ. 98.

20. Τσορῆς, Κεραμοπλαστικός διάκοσμος, εἰκ. 47. Γιά τή χρονολόγηση, βλ. σ. 42.

21. Βελένης, Β', πίν. 18α. Τόν Ἅγιο Σώζοντα μέ δάση τίς τοιχογραφίες του εἶχα χρονολογήσει ἀπό τό τελευταῖο τέταρτο τοῦ 13ου αἰ. Ν. Β. Δρανδάκης, Ἀπό τίς τοιχογραφίες τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Κροκεῶν (1286), ΔΧΑΕ, περ. Δ' - τ. IB' (1984), σ. 235.

22. Ἀ. Ὁρλάνδος, ABME Β' (1936), σ. 13, εἰκ. 6 (ἀνατολική πλευρά). Στόν κάθε τρουλίσκο ἡ ἰχθυόκανθα ἔχει ἐνιαία κατεύθυνση, στόν κάθε ἓνα ὁμως χωριστά ἀντίθετη. Γιά τή χρονολόγηση, βλ. ὅ.π., σ. 49. Ἐνιαίας κατεύθυνσης ἰχθυόκανθα βλ. καί στή μονή Ἁγίας Τριάδος στίς Νῆες Μαγνησίας, Νικονάνος, ὅ.π., πίν. 496. Γιά τή χρονολόγηση ἀπό τό 6' μισό τοῦ 12ου αἰ. βλ. σ. 107.

23. Βελένης, Β', πίν. 936' καί γιά τή χρονολογία βλ. Βελένης, Α', σ. 53, 264. Ἐνδιαμέσως ἀπαντᾷ στόν Ἅγιο Ἀθανάσιο τῆς κωμόπολης Γεράκι (Βελένης, Β', πίν. 86), σύγχρονο νομίζω τοῦ Ἁγίου Σώζοντος, στόν Ἅγιο Βασίλειο Ἀρτας (Βελένης, Β', πίν. 986), κατὰ τόν R. Krautheimer, (Παλαιοχριστιανική καί

δυζαντινή αρχιτεκτονική (μτφρ. Φανής Μαλλούχου-Τούσανο), Ἀθήνα 1991, σ. 527, εἰκ. 385) τοῦ 13ου αἰῶνα (:), κατὰ τὸν Ἀ. Ὁρλάνδο (ABME Β' (1936), σ. 130), τοῦ τέλους τοῦ 14ου ἢ τῶν ἀρχῶν τοῦ 15ου καὶ στήν Παναγία κοντά στίς Κροκεές Λακεδαιμόνος (14ου αἰ.), Ν. Δρανδάκης, ὁ.π. (ὑπόσημ. 18), σ. 157 σημ. 47 καὶ πίν. 47α, στό κωδωνοστάσιο τοῦ Σωτήρα Λαγκαδάς (14ου αἰ.), Κωνσταντινίδη, Συμβολή, σ. 71 καὶ εἰκ. 4 τῆς σ. 70. 24. Ὁ Βοκοτόπουλος (Ἀρχιτεκτονική, σ. 171 καὶ σ. 7) κάνει λόγο γενικότερα γιὰ «πλέγματα ρόμβων» καὶ παραθέτει παραδείγματα. Μέ τὴν εὐκαιρία ἂς σημειωθεῖ ὅτι ὁ Ἀ. Πασαδαῖος (Ὁ κερραμοπλαστικός διάκοσμος τῶν δυζαντινῶν κτηρίων τῆς Κωνσταντι-

νουπόλεως, ἐν Ἀθήναις 1973), τὸ κόσμημα τῶν ρόμβων ἀποκαλεῖ (σ. 54-55) σύστημα ἢ πλέγμα πλινθίνων «Λ» (πίν. 16 «α», 15ζ). 25. Ἅγιο Θεόδωρο Πραστείου (13ου αἰ.) (ΠΑΕ 1976, σ. 221-223, πίν. 156γ)· Ἅγιο Δημήτριο Κροκεῶν (1286) (ΔΧΑΕ, περ. Δ' - τ. IB' (1984), εἰκ. 5-8)· Κάστρο στό Γεράκι (13ου αἰ.) (Βελένης, Β', πίν. 346)· Ἅγιο Σώζοντα στό Γεράκι (νομίζω τελευταίου τετάρτου τοῦ 13ου αἰ.) καὶ στίς τέσσερις ὀψεις (Μουτσόπουλος-Δημητροκάλλης, Γεράκι, σ. 179-181, εἰκ. 276-278)· Χρυσόστομο στό Γεράκι (13ου-14ου αἰ.) (ὁ.π., σ. 4, 5, εἰκ. 2, 4)· Ἅγίους Θεοδώρους στό Γεράκι (τέλους 13ου ἢ ἀ' μισοῦ 14ου αἰ.) (ὁ.π., σ. 79, εἰκ. 116 καὶ 117)· Ἁγία Σοφία Λαγκαδάς (6' μισοῦ τοῦ 13ου αἰ.) (Κωνσταντινίδη, Συμβολή, εἰκ. 2)· Ἅγίους Ἀναργύρους Κούμανη (6' μισοῦ τοῦ 13ου αἰ.) (ὁ.π., εἰκ. 3)· Ἅγιο Νίκωνα στό Ξηροκάμπι (ἀρχῶν 14ου αἰ.) (Ν. Β. Δρανδάκης, Εἰκονογραφία τοῦ Ὁσίου Νίκωνος, Πελοποννησιακά Ε' (1962), σ. 311, σημ. 1)· Σωτήρα Λαγκαδάς (14ου αἰ.) (Κωνσταντινίδη, Συμβολή, εἰκ. 4)· Παναγία κοντά στίς Κροκεές (14ου αἰ.) (ΔΧΑΕ, περ. Δ' - τ.

Εἰκ. 8. Ἡ Ἀκρα Ταπείνωση στήν Πρόθεση τοῦ Σωτήρα.

Εἰκ. 9. Ἡ Ἀκρα Ταπείνωση στόν Ἅγιο Δημήτριο στά Δυό Πηγάδια Πλάτσας.

ΣΤ' (1972), πίν. 47α)· Ἅγιο Γεώργιο Δρυάλου (14ου αἰ.) (Κωνσταντινίδη, Συμβολή, εἰκ. 5)· Εὐαγγελίστρια Μυσταῖ (μᾶλλον ἀρχῶν 15ου αἰ.) (Βελένης, Β', πίν. 95α)· Ἅγιο Ἀθανάσιο στό Λεοντάρι (ὑστεροδυζαντινῶν χρόνων) (Βελένης, Β', πίν. 936). Στήν Ἁγία Παρασκευή τῆς Πλάτσας (1412) τὸ κόσμημα τῆς μονῆς σειρᾶς ρόμβων ἀπαντᾷ τρεῖς φορές, ἀλλὰ κάπως διαφορετικό, δηλαδή μέ μικρό, σάν κηλίδα, συμπαγὴ ρόμβο στό μέσον κάθε ρόμβου τῆς σειρᾶς, βλ. Χαρά Κωνσταντινίδη, Ὁ σταυρεπίστεγος ναὸς τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς στήν Πλάτσα τῆς Ἐξω Μάνης, Πελοποννησιακά ΙΣΤ' (1985-86), σ. 431-434 καὶ πίν. ΝΔ', ΝΕ', ΝΖ'. Στίς ἴδιες σελίδες καὶ ἄλλα ὅμοια παραδείγματα.

ρω στο τέλος του 13ου και κατά τον 14ο αϊ.²⁶ Στα παρατεθέντα πιο πάνω παραδείγματα (βλ. ύποσημ. 25) σημειώθηκεν ότι η μονή σειρά πλίνθινων ρόμβων χρησιμοποιείται από τέσσερις φορές σε δύο μνημεία του τελευταίου τετάρτου του 13ου αϊ. και από δύο φορές στους ναούς των Ἀγίων Θεοδώρων και του Χρυσοστόμου γύρω στο 1300. Είναι ἄραγε ἰκανή ή συχνότης χρήσης στη Λακωνία αὐτοῦ του κοσμήματος περί τό 1300 νά στηρίξει τή χρονολόγηση τῆς ἐκκλησίας του Οἰτύλου ἀπό τήν ἐποχή αὐτή; Νομίζω πώς εἶναι πιο συνετό νά ἐνταχθεῖ γενικότερα τό μνημεῖο στό ὑστεροβυζαντινά χρόνια.

Ἡ ἀνατολική πλευρά του Σωτήρα, κρυμμένη μέσα στην κατωφέρεια, δέν εἶναι ὁρατή. Ὁ ἀνατολικός τοῖχος ὑψώνεται σχηματίζοντας στηθαῖο (Εἰκ. 5), προφανῶς γιά νά προστατεύει τό κτίριο ἀπό κατολισθήσεις του ἀποσαθρούμενου δρόχου.

Ἀπό πωρολίθους εἶναι κτισμένη καί ἡ μεταγενέστερη στοά του ναοῦ. Ἡ ἀνατολική τῆς πλευρά ἔχει τρία τυφλά τόξα καί ὁ δυτικός τοῖχος τρία τοξωτά ἀνοίγματα (Εἰκ. 1). Εἶναι ἀξιοπρόσεκτο ὅτι τά τελευταῖα ἐπηρέασαν τή λαϊκή ἀρχιτεκτονική του χωριοῦ, ὅπως φανερώνει στοά μέ τρία τοξωτά ἀνοίγματα οἰκήματος στο Οἰτύλο (Εἰκ. 7). Στή νότια πλευρά τῆς στοᾶς ὑψωνόταν μονόλοδο κωδωνοστάσιο (Εἰκ. 1), γκρεμισμένο σήμερα καί αὐτό.

Τά πλάγια διαμερίσματα του σταυροειδοῦς κτίσματος εἶναι καμαροσκέπαστα καί οἱ δύο ἰωνικοί κίονες τῆς ἐκκλησίας, οἱ προερχόμενοι ἀπό ἀρχαῖα κτίρια, χαμηλοί, ἔχουν κυδόσχημες βάσεις ἄνισου ὕψους καί κιονόκρανα μέ κόμπους, προφανῶς ρωμαϊκά. Ἡ ἁγία τράπεζα, ἐλευθέρη ἀπό ὅλες τίς πλευρές, στηρίζεται σέ βάση περιρραντηρίου. Τό κτιστό τέμπλο μέ τίς ὀρθογώνιες πύλες στέφεται ἀπό εντοιχισμένο κοσμήτη με σειρά ἔξεργων κομίδων (βλ. Εἰκ. 2, τομή κατά πλάτος). Ὁ ναός διέσωζε στρώματα τοιχογραφιῶν, πού ἀνάγονται σέ διάφορες ἐποχές, ὅπως μαρτυροῦν λείψανά τους, πού φαίνονται κάτω ἀπό τούς πεσμένους ἀσβέστες, μιά καί οἱ τοῖχοι εἶχαν σέ μεταγενέστερα χρόνια ἀσβεστωθεῖ.

Μέσα στοῖς ἱερό ἀπό τίς ἀρχικές τοιχογραφίες διατηρεῖται καλύτερα, στήν κόγχη τῆς πρόθεσης, ἀρκετό τμήμα τῆς μορφῆς του Χριστοῦ τῆς Ἀκρας Ταπείνωσης (Εἰκ. 8). Κλίνει τό κεφάλι πρὸς τόν δεξιό ὦμο κι ἔχει μακριά μαλλιά, χωρισμένα σέ τέσσερις ὁμάδες δοστρύχων, πού πέφτουν ἀνά δύο στούς ὦμους καί στο στήθος. Τά φῶτα στοῖς πρόσωπο εἶναι πλατιά, οἱ σκιές καφέ, ὁ προπλάσμός στό γένια ἀνοικτοῦ καστανοῦ. Τήν ἐπιδερμίδα του κορμιοῦ ἀποδίδει ὠχρα. Ἡ ἐπιγραφή *INBI* στήν κορυφή τῆς κόγχης τῆς πρόθεσης φαίνεται νεότερη προσθήκη.

Ὁ τύπος του προσώπου του Κυρίου μέ τή μακριά, γρυπή μύτη μπορεῖ νά θεωρηθεῖ πώς εἶναι κάπως κοντά στήν ἀριστουργηματική εἰκόνα (του τέλους του 14ου αἱ.) διπτύχου τῆς μονῆς Μεταμορφώσεως τῶν Μετεώρων²⁷. Τό ἴδιο καί ἡ ἀπόδοση τῶν πτυχῶν του στήθους, πιο σχηματική ὅμως καί γραμμική στο Οἰτύλο. Πολύ πλατύτερο ἀποδίδεται τό στήθος στήν Ἀκρα Ταπείνωση (1429) του ἀσκητηρίου τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς κοντά στόν Μυστρά²⁸. Ἐλέχθη πιο πάνω πώς τά φῶτα του προσώπου στόν ναό του Σωτήρα εἶναι πλατιά. Πλατιά φῶτα ἔχουν καί μορφές του Kalenic²⁹ (γύρω στο 1413). Ὁ ἀκάνθινος στέφανος του Χριστοῦ εἶναι πολύ σχηματικός, ὅπως στήν Ἀκρα Ταπείνωση του Ἀγίου Δημητρίου στό Δυό Πηγάδια τῆς Πλάτσας (Εἰκ. 9), ἔργο μᾶλλον τῶν ἀρχῶν του 15ου αἱ.³⁰. Ἴσως καί ἡ Ἀκρα Ταπείνωση του Οἰτύλου, πού –ἄς σημειωθεῖ– δέν εἶναι ἀπαλλαγμένη τραχύτητας, πρέπει νά χρονολογηθεῖ στο ἀ τέταρτο του 15ου αἰώνα.

Στό ἴδιο στρῶμα νομίζω πώς ἀνήκει τό πρόσωπο προφανῶς του Προδρόμου, τό ὁποῖο διακρίνεται στο τεταρτοσφαίριο του διακονικοῦ καί ὁ ἅγιος Σπυρίδων στόν νότιο τοῖχο του κυρίως ναοῦ, δεξιά του παραθύρου.

Ἄλλο πρᾶγμα εἶναι οἱ συλλειτουργοῦντες τέσσερις ἱεράρχες τῆς ἀψίδας μέ τήν καφέ ἐπιδερμίδα, τά λίγα, μικρά, γραμμικά φῶτα στο πρόσωπο, τά μονόχρωμα φαιλόνια καί τά κυανὰ ὠμοφόρια. Καί τά σχήματα τῶν ἀνορθωμένων εἰληταρίων πού κρατοῦν ἔχω τή γνώμη πώς ὁδηγοῦν στό μετά τήν Ἀλωση χρόνια. Πρῶτος δεξιά πρὸς τό μέσον εἶναι ὁ ἅγιος Βασίλειος. Μέ τή σημερινή κατάσταση τῶν τοιχογραφιῶν, πού φαίνονται ἀμυδρά, σκεπασμένες μέ ἀσβέστες, δέν εἶναι πολύ εὔκολο νά πεῖ κανεῖς ἂν ὁ ἱεράρχης μέ πολυσταύριο στόν ὄρειο τοῖχο του κυρίως ἱεροῦ –πρέπει νά εἶναι ὁ Λέων– χρονολογεῖται ἀπό τή μεταβυζαντινή ἐποχή. Πάντως μοῦ φαίνεται πώς συνανήκει στο ἴδιο στρῶμα μέ τόν ἱεράρχη του νότιου τοῖχου τῆς πρόθεσης. Στρώματα διαφορετικά διακρίνονται καί σέ ἄλλα μέρη τῶν τοίχων τῆς ἐκκλησίας. Ἐτσι στόν ὄρειο τοῖχο του βορειοδυτικοῦ πλάγιου διαμερίσματος ἴσως εἰκονίζεται ὁ προφήτης Ἡλίας σέ στρῶμα νεότερο. Κάτω διαβάζονται λίγες λέξεις ἀπό τήν ἀφιερωτική ἐπιγραφή:

Δεῖσις

δούλου

.....

.....

Τέλος, ἴχνη τοιχογραφιῶν εἶναι ὁρατά καί ἐξωτερικά, στή δυτική πλευρά του ναοῦ (Εἰκ. 6), πού χρησιμεύει καί ὡς ἀνατολικός τοῖχος τῆς στοᾶς.

26. Ν. Β. Δρανδάκης, 'Ο ναός τῶν Ἁγίων Θεοδώρων τῆς Λακωνικῆς Τρύπης, ΕΕΒΣ ΚΕ' (1955), σ. 42.
 27. L'art byzantin - art européen, Athènes 1964, εἰκ. 210.
 28. Ν. Β. Δρανδάκης, 'Ο σπηλαιώδης ναός τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς κοντά στό Μυστρά, Εἰλαπίνη, Τόμος τιμητικός γιά τόν καθηγητή Νικόλαο Πλάτωνα, Ἡράκλειο 1987, σ. 79-84, εἰκ. 8-9.

- Πλατύ εἶναι τό στήθος καί στήν "Ακρα Ταπείνωση τοῦ Kalenić, ὅλ. Svetozar Radojčić, Kalenić, Beograd 1964, εἰκ. 50.
 29. Radojčić, ὅ.π., εἰκ. 35, 44, 50, 56, 58.
 30. Ν. Β. Δρανδάκης, "Ερευναι εἰς τήν Μάνην, ΠΑΕ 1974, σ. 116, σημ. 1.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

Βελένης Α', Β'	Γ. Μ. Βελένης, Ἑρμηνεία τοῦ ἑξωτερικοῦ διακόσμου στή βυζαντινὴ ἀρχιτεκτονική, Α' (κείμενο), Β' (πίνακες-σχέδια), Θεσσαλονίκη 1984.	Κωνσταντινίδη, Συμβολή	Χαρίκλεια Κωνσταντινίδη, Συμβολή στή μελέτη τῶν βυζαντινῶν «τοξωτῶν κωδωνοστασίων» ΛακΣπουδ ΣΤ' (1982), σ. 62-79.
Βοκοτόπουλος, Ἀρχιτεκτονική	Π. Α. Βοκοτοπούλου, Ἡ ἐκκλησιαστική ἀρχιτεκτονική εἰς τήν Δυτικήν Στερεάν Ἑλλάδα καί τήν Ἡπειρον, ἀπό τοῦ τέλους τοῦ 7ου μέχρι τοῦ τέλους τοῦ 10ου αἰῶνος, Θεσσαλονίκη 1992 ² .	Μουτσόπουλος-Δημητροκάλλης, Γεράκι	Ν. Κ. Μουτσόπουλος - Γ. Δημητροκάλλης, Γεράκι, οἱ ἐκκλησίαι τοῦ οἰκισμοῦ, Θεσσαλονίκη 1981.
Κάτω Μάνη	Ν. Β. Δρανδάκης - Ἑ. Δωρῆ - Β. Κέπετζη - Μ. Κωνσταντουδάκη, Ἑρευνα στήν Κάτω Μάνη, Ἀθήναι 1993.	Τσουρῆς, Κεραμοπλαστικός διάκοσμος	Κ. Τσουρῆς, Ὁ κεραμοπλαστικός διάκοσμος τῶν ὑστεροβυζαντινῶν μνημείων τῆς βορειοδυτικῆς Ἑλλάδος, Καβάλα 1988.

N. B. Drandakis

THE CHURCH OF THE SAVIOUR (SOTER) AT OITYLO

In the area below Oitylo on the Mani peninsula stands a two-columned cross-in-square domed church, of the type commonly found on the Greek mainland. The church measures 5.50 x 4.90 m. The ruined porticus which is attached to the west façade was a later construction. The church, dedicated to Christ the Saviour celebrates its feast day at Christmas, with a panegyris organized by a group of families originating from Oitylo. The 5th Ephorate of Byzantine Antiquities undertook restoration works on the monument.

The church is built of poros stone. The same material has been used for the slender octagonal drum of the dome, with one narrow window on each side. The placement of a horizontal poros divides each window in the middle, suggesting a detail that is unique among the monuments of Mani. Likewise, the brick pattern adorning the arches

which rise above the windows of the drum, i.e. a single row of herringbone work split in two parts with confronting course, consists another *unicum* for its placement on this particular spot of the church's exterior. The columns with their capitals are in second use, originally coming from Roman buildings. The *templon* is of masonry. The brick decoration of the west façade has the form of a single rowed reticulate pattern, which is quite common among the Laconian monuments of the years around 1300. It is difficult however to date our church with such precision based on this criterion. We would rather suggest a broader dating in the Late Byzantine Period.

The church preserves in the interior remains of wall-paintings executed in different periods. Best preserved is a fragment of the "Man of Sorrows" decorating the prothesis conch, which can be dated in the 15th century.